

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI SO'Z BIRIKMALARINING QIYOSIY TIPOLOGIYASI

Rustamova Latofat Qobil qizi

QarDu, lingvistika kafedrası o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14058720>

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek va ingliz tilidagi so'z birikmalari va ularning sintaktik bog'lanishini qiyosiy tarzda tahlil qiladi. Shuning, o'zbek va ingliz tilidagi so'z birikmalarining turlari, ularning ega va kesim moslashuvidan farqli jihatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Qiyoslanayotgan tillar, so'z birikmalari, yondoshlik texnikasi, boshqaruvli birikma, moslashuvli birikma, tobe so'z, hokim so'z.

Kirish

Qiyoslanayotgan tillarda so'z birikmalarining tipologik tadqiqi so'z birikmalari darajasidagi allomorf va izomorf xususiyatlarni o'rganish hamda aniqlashga, shu orqali ularning asosiy turlarini belgilashga qaratilgan. "So'z birikmasi turi qiyoslash birligi sifatida" tushunchasiga to'g'ri ta'rif berish uchun turli tillarda mavjud bo'lgan sintaktik sathning alohida birligi sifatida so'z birikmasiga xos bo'lgan xususiyat va belgilardan kelib chiqish lozim. Buning uchun turli tillarda mavjud bo'lgan sintaktik sathning maxsus birligi sifatida so'z birikmasiga xos xususiyat va o'ziga xosliklarni hisobga olish zarur.

Asosiy qism

Til sintaksisi til tuzilishining shunday kichik tizimi hisoblanadiki, u so'zdagi murakkab birliklar bilan shug'ullanadi va bu birliklar so'z birikmasi va gapdir.

So'z birikmasi ma'lum bir sintaktik munosabat asosida birlashgan ikki yoki undan ortiq ma'noli so'zlarning birikmasidir va nominativ vazifani bajaradi (**masalan: yangi soat- new watch; kitobni o'qimoq-to read a book**)

So'z birikmalari turlarini tanlash mezonlari:

- sintaktik munosabatlarning tabiati (aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol);
- sintaktik munosabatlarning ifodalanish usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv);
- tobe so'zning bosh so'zga nisbatan o'rni - oldin kelishi yoki keyin kelishi.
- tobe so'zning o'zakka nisbatan o'rni - predlog va postpozitsiyada kelishi

Ushbu mezonlarning tizimda qabul qilingan kombinatsiyasi "so'z birikmalari turini qiyoslash birligi sifatida" ta'rifini asoslash uchun foydalanish mumkin bo'lgan barqaror xususiyatlar to'plamini hosil qiladi. So'z birikmasi turi nominativ vazifaga ega bo'lgan ikki (ba'zan uch) so'zdan iborat model sifatida tushuniladi. U tobe aloqa asosida tashkil etilgan bo'lib, ma'lum bir tarzda ifodalangan sintaktik munosabatlarning barqaror birikmasiga va komponentlarning doimiy joylashuviga ega.

So'z birikmalari tasnifi:

- 1) Teng bog'lanishli so'z birikmalari - har ikki so'z teng (**boys and girls**), ma'noga ta'sir etmasdan komponentlarni qayta tartiblash mumkin.
- 2) Tobe bog'lanishli so'z birikmalari - asosiy va tobe komponentlardan iborat, agar komponentlar o'rni almashtirilsa, ma'no buzilishi mumkin (**to write a letter - a letter to write, sovuq havo - havo sovuq**).

Tilda tobe so'z birikmalari ko'p uchraydi.

Tobe soʻz birikmasi nomi tobe komponentning sintaktik vazifasiga bogʻliq, va ular quyidagicha boʻladi: aniqlovchili soʻz birikmasi, toʻldiruvchili soʻz birikmasi va holli soʻz birikmasi.

- 1) semantik - sintaktik munosabatlarning tabiati (aniqlovchi),
- 2) lingvistik xususiyati - tobe komponentning asosiy komponentga nisbatan oldin - yoki keyinginpozitsiyasi,
- 3) soʻz birikmasi har ikki komponentning sintaktik bogʻlanish usuli (moslashuv, boshqaruv, bitishuv).

Kesimlik bogʻlanish gapdagi asosiy grammatik boʻlaklar oʻrtasidagi bogʻlanishdir. Tobe soʻz birikmalarida bir soʻz bosh soʻz, boshqasi tobe soʻz boʻladi (bosh soʻzdan tobe soʻzga savol berish mumkin). Soʻz birikmalaridagi soʻzlar oʻrtasida uch xil bogʻlanish mavjud:

Moslashuv - tobe soʻz bosh soʻz bilan jins, son va kelishik boʻyicha moslashadigan bogʻlanish turi. Bosh soʻz har doim ot boʻladi; tobe soʻz esa sifat, sifatdash yoki olmosh boʻlishi mumkin.

Misollar: **chiroyli shlyapa, qiziqarli hikoya haqida**, ingliz tilida esa **beautiful hat, small town**

Boshqaruv - tobe soʻz bosh soʻz talab qilgan kelishikda turadigan bogʻlanish turi.

Misollar: dushmanga boʻlgan nafrat, kitobni oʻqimoq, vatanga boʻlgan muhabbat.

Bitishuv - soʻzning boshqa soʻz bilan bogʻliqligi leksik jihatdan, soʻz tartibi va intonatsiya orqali ifodalanadigan, yordamchi soʻzlar yoki morfologik oʻzgarishlarsiz amalga oshadigan bogʻlanish turi. U ravishlar, infinitivlar va ravishdoshlar, shuningdek, 3-shaxs egalik olmoshlari, sifat yoki ravishning oddiy qiyosiy darajasi bilan hosil qilinadi.

Misollar: chiroyli kuylash, tinch uxlash, juda charchash, shoshilmasdan yurish, katta bola, qattiq ishlash. (**sing beautifully, lie still, very tired, walked slowly, an older boy, to work hard**)

Oʻzbek tilida birikmadagi komponentlarning odatdagi neytral tartibi ohang qoidasiga asoslanadi. Tobe soʻz bosh soʻzdan oldin keladi. Tobe soʻzning shakli bosh soʻz talabiga koʻra oʻzgaradi. Masalan, **maktabga bormoq-go to school, maktabdan kelmoq-come from school**.

Demak, soʻzning turli morfemalar bilan munosabatga kirishishi uning boshqa soʻzlar bilan munosabatiga - bu munosabatning leksik-grammatik xususiyatlariga bogʻliq. Ammo, har qanday mustaqil soʻzlarning bogʻlanishi soʻz birikmalarini hosil qilmaydi. Masalan. Ega va sifatdash oʻrtasidagi bogʻlanish ham mustaqil soʻzlarning birikmasidir. Tobe bogʻlanishning tarkibiy qismlari oʻrtasidagi bogʻlanish quyidagi bogʻlanish asosida amalga oshiriladi: yaʼni komponentlardan biri ikkinchisiga tobelik orqali bogʻlanadi, bunda mustaqil va tobe boʻlaklarning xususiyati mustaqil soʻzning xususiyatlariga bogʻliq boʻladi. Mustaqil soʻzsiz soʻz birikmasi boʻlishi mumkin emas. Gapdagi sintaktik munosabatlarning turi soʻz birikmalari bogʻlanishi turidan ancha keng. Chunki u bogʻlovchi sintaksisini oʻz ichiga oladi, lekin ergash gaplar va teng bogʻlovchilar oʻrtasidagi munosabatlarni qamrab olmaydi. Shu sababli, aniqlovchi, toʻldiruvchi va hol munosabatlari soʻz birikmasi orqali ifodalanadi. **Masalan, "mening vatanim"(my country)** birikmasida ikki turdagi oʻzgartiruvchilar qoʻllaniladi: kelishik va egalik. Egalik qoʻshimchalari tegishlilikni, predmetning kimga qarashli ekanligini koʻrsatadi va otli birikmalar tuzilishidagi vosita hisoblanadi. Bunday birikmalar moslashuv

formulasi asosida hosil bo'ladi. Masalan: **mening kitobim, sening kitobing, uning kitobi. (my book, your book, his book)**

Birikmalar harakat va obyekt o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Bu holda, tobe komponentning vazifasini bajaruvchi ot keng ma'noda ma'lum bir shaklda boshqariladi: kitob o'qish (reading a book), kinoga boorish (kinoga borish) kabi. Egalar egalik qiluvchi bilan sifatdash munosabatini ko'rsatish orqali predikativ birikmani hosil qiladi.

Ingliz tilidagi so'z shakllari o'zbek tilidagiga nisbatan biroz farq qiladi. Agar yuqorida aytib o'tilgan "mening vatanim" birikmasida kelishiklarning ikki turi ishlatilsa, Ingliz tilidagi so'z formulalari o'zbek tilidagiga nisbatan biroz farq qiladi va u holda bu birikma uchun aniq inglizcha variantni berish mumkin emas.

Ingliz tilida yondoshlik sintaktik aloqalarni ifodalashning asosiy usuli hisoblanadi. Ingliz tilida boshqaruvdagi atributiv munosabatlar ot asosiy so'z vazifasini bajarganda va unga bog'liq so'z oldidan kelganda yuzaga keladi va tobe so'z odatda vositali kelishikdagi ot bilan ifodalanadi va quyidagilarni bildiradi: a) shaxsga tegishlilik: **my brother's book (akamning kitobi), mother's umbrella (onamning soyaboni)**. Erkin atributiv ibora ikki (ba'zan uch) tarkibli bo'lib, uning ikkala komponenti - asosiy va tobe - sintaktik (atributiv) tobe aloqa yordamida bog'lanadi. (masalan: katta shahar - a large town, akamning velosipedi - my brother's bicycle, do'stimning uyi - my friend's house, qattiq ishlash - to work hard)

O'zbek tilida birikma yoki gapda so'zlar tartibining o'zgarishi ko'p hollarda grammatik ma'noni o'zgartirmaydi.

Biroq, ikkita holatga e'tibor qaratish lozim.

1. Agar birikma yoki gap komponentlari maxsus morfologik ko'rsatkichlar asosida shakllangan bo'lsa, tartibning o'zgarishi sintaktik holatga ta'sir ko'rsata olmaydi.

Masalan: vatanim mening - mening vatanim, dostonim mening - mening dostonim

2. Agar birikmaning tarkibiy qismlari morfologik ko'rsatkichlar bo'yicha shakllanmagan bo'lsa, so'z tartibining o'zgarishi mantiqiy va grammatik vaziyatlarga ta'sir qiladi; boshqa ma'noga ega bo'lgan tuzilma hosil bo'ladi.

Bu holat ko'pincha bog'lovchi tuzilmalarda uchraydi.

Masalan: Ona mehribon, olma qizil. Bu so'zlar emas, jumalardir.

So'z birikmasi komponentlari o'rtasida grammatik munosabat mavjud bo'lib, ular o'zlarining leksik-semantik mustaqilligini saqlab qoladi, urg'uga ega bo'ladi va gapda boshqa sintaktik vazifani bajaradi. Bu holat ko'pincha bog'lovchi konstruksiyalarda uchraydi. Shu jihat tufayli so'z birikmasi bugungi kunda tilshunoslar e'tiborini tortmoqda. Bu so'zlar emas, jumalardir.

Xulosa

Qiyoslanayotgan tillarda substantiv iboralar otning boshqa ot, sifat, olmosh, son, infinitiv, gerundiy va ingliz tilidagi ravish bilan birikishi orqali tashkil etiladi. O'zbek tilida bunday iboralarning tarkibiy qismlarini bog'lashning asosiy usuli izofet yoki yondosh texnika hisoblanadi. Ingliz tilida esa asosiy aloqa vositalari - yondoshlik, boshqaruv va predloglardir. Bu yerda o'zbek tilida mavjud bo'lmagan kelishuv usulidan foydalanishning ba'zi holatlari ham uchraydi. Shuningdek, ushbu tillar o'rtasida aniqllovchining joylashuvi nuqtai nazaridan ham sezilarli farqlar mavjud. O'zbek tilidagi aniqllovchining aksariyat qismi asosiy so'zdan oldin, ingliz tilida esa keyinda keladi. Ingliz tilida esa asosiy muloqot vositalari - ad'yunksiya, kontrol va predloglar. Bu yerda o'zbek tilida mavjud bo'lmagan kelishuv

usulidan foydalanishning ba'zi holatlari mavjud til. Shuningdek, ushbu tillar o'rtasida joylashuv nuqtai nazaridan ham sezilarli farqlar mavjud the adjunct. O'zbek tilidagi qo'shimchaning aksariyat qismi postpozitsiyalarda, ingliz tilida esa predloglar orqali ifodalanadi.

Gap va so'z birikmalari tuzilishida so'zlar, avvalo, bir-biri bilan ma'no jihatidan bog'lanadi, bu moddiy dunyodagi narsalar va hodisalar o'rtasidagi munosabatlarga asoslanadi. Shu sababli, so'z birikmalarining semantik-sintaktik tahlilida nafaqat so'zlarning grammatik mosligi, balki Shuning uchun ham so'z birikmalarining semantik-sintaktik tahlilida ularning semantik birikuvchanligi ham hisobga olinishi lozim. Bu borada so'z birikmasi tarkibiy qismlarining semantikasi ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu omilga bog'liq holda, substantiv birikmalarining tarkibiy qismlari o'rtasida turli xil semantik munosabatlar yuzaga keladi.

References:

1. Mehmonova, Y. (2022). LEXICO- GRAMMATICAL RESOURCES OF FUNCTIONAL EQUIVALENCE IN THE TRANSLATION OF TEXTS FROM ENGLISH INTO UZBEK.
2. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 349–353.
3. Chorikulovna, M. Y. (2022). Syntactic and semantic analysis of word combinations in the English and Uzbek languages. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2(5), 199-206.
4. Rabiyeva, M. (2022). THE PROBLEM OF EQUIVALENCE OF EUPHEMISMS. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 354–358.
5. Рабиева, М. (2021). Дихотомия эвфемизма и фразеологизма: Дихотомия эвфемизма и фразеологизма. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 7(7).
6. Haydarova Nodirabegim Ahtamjon qizi. (2022). Interdiscursivity and Intertextuality: Relation of Concepts. Eurasian Research Bulletin, 7, 180–184. Retrieved from <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/1295>
7. Tuyboeva, S. . . (2022). LINGUISTIC ANALYSIS OF SIMPLE SENTENCE CONSTRUCTION IN UZBEK AND FRENCH . Eurasian Journal of Academic Research, 2(3), 184–187.
8. Zokirova Nargiza Savrievna. (2022). The Concept of Discourse as A Cognitive Phenomenon of Translation. Eurasian Research Bulletin, 7, 207–211.
9. Nafisa K. Cognition and Communication in the Light of the New Paradigm //EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION. –2021. –Т. 1. –No. 2. –С. 214-217.